दीर्घतमा औचथ्यः।१-४१ विश्वे देवाः, ४२ आद्यर्धर्चस्य वाक्, द्वितीयस्य आपः, ४३ आद्यर्धर्चस्य शकधूमः, द्वितीयस्य सोमः, ४४ केशिनः(अग्निः सूर्यो वायुश्च), ४५ वाक्, ४६ - ४७ सूर्यः, ४८ संवत्सरकालचक्रम्, ४९ सरस्वती, ५० साध्याः, ५१ सूर्यः, पर्जन्याग्नयो वा, ५२ सरस्वान्, सूर्यो वा। त्रिष्टुप, १२, १५, २३, २९, ३६, ४१ जगती, ४२ प्रस्तारपंक्तिः, ५१ अनुष्टुप्।

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रम्॥ १.१६४.०१

अस्य- एतस्य। वामस्य- सुन्दरस्य वननीयस्य। पलितस्य- पालकस्य। होतुः- आह्वानार्हस्य अथवा स्वभक्तानां आह्वातुः अथवा अग्निभूतस्य अथवा उपासकभूतस्य। तस्य- सूर्यस्य। मध्यमः- अन्तरिक्षस्थः। भ्राता। अश्नः- अन्तरिक्षे व्यापको वायुः। अस्ति- भवति। अस्य- सूर्यस्य। तृतीयः- पृथिवीस्थः। भ्राता। घृतपृष्ठः- ज्योतिर्मयोग्निः। अत्र- अस्मिन् स्थाने। सप्तपुत्रम्- सप्तरश्मिम्। विश्पतिम्- राजानं सूर्यम्। अपश्यम्- दृष्टवानस्मि ॥१॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा।

त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः॥ १.१६४.०२

एकचक्रम्- समानगतिशीलचक्रयुक्तम्। रथम्- रंहणप्रतीकं सूर्यवाहनम्। सप्त- सप्ताश्वाः रश्मयः। युञ्जन्ति- अनुबध्नन्ति। एकः अश्वः- एक एव तुरगः एक एव श्वेतवर्णो रश्मिः। सप्तनामा वहति- सप्तधा भूतो नानावर्णेषु भवति। अजरम्- अजीर्णम्। अनर्वं- अशिथिलम्। त्रिनाभि-

Dr. Rangaji

नाभित्रययुक्तम्। चक्रम्- सूर्यरथचक्रम्। चक्रं कालप्रतीकम्। यत्र- यस्मिन्। इमा- एतानि। विश्वा- सर्वाणि। भुवना- भुवनानि। अधि तस्थुः- अधिश्रितानि ॥२॥

इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः सप्तचक्रं सप्त वहन्त्यश्वाः।

सप्त स्वसारो अभि सं नवन्ते यत्र गवां निहिता सप्त नाम॥ १.१६४.०३

सप्तचक्रम्- सप्तकालावयवयुक्तम्। चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीनवीविपदित्यादिश्रुतिषु चक्रस्य कालत्त्वं प्रसिद्धम्। इमम्- एतम्। रथम्- रंहणप्रतीकवाहनम्। ये। सप्त- ये सप्त वर्णाः। तस्थुः- ते अध्यतिष्ठन्। सप्त अश्वाः- सप्त प्राणाः। वहन्ति- धारयन्ति। सप्त स्वसारः- सप्त सिन्धवः भूर्भुवःसुवराद्याधारशक्तिप्रवाहाः। अभि- अभितः। सं नवन्ते- सङ्गच्छन्ते। यत्र- यस्मिन्। गवां नाम सप्त- सप्तरश्मयः। निहिता- स्थापिताः ॥३॥

को ददर्श प्रथमं जायमानमस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति।

भूम्या असुरसृगात्मा क्व स्वित्को विद्वांसमुप गात्प्रष्टुमेतत्॥ १.१६४.०४

यत्। अनस्था- अव्यक्ता अदितिः प्रकृतिर्वा। बिभर्ति- धृतवती। अस्थन्वन्तम्- तद्व्यक्तं जगत्। जायमानम्- उद्भूतम्। प्रथमम्- प्रथमतया। को ददर्श- कोऽपश्यत्। भूम्याः- अखण्डप्रकृत्या अदित्याः। असुः- प्राणः। असृक्- शोणितवत्सारभूतः। आत्मा- चेतनः पुरुषोत्तमो विष्णुः। क्व स्वित्- कुत्र। कः- को जिज्ञासुः। एतत्। प्रष्टुम्। विद्वांसम्- ज्ञानिनम्। गात्- गच्छति ॥४॥

पाकः पृच्छामि मनसाविजानन्देवानामेना निहिता पदानि।

वत्से बष्कयेऽधि सप्त तन्तून्वि तत्निरे कवय ओतवा उ॥ १.१६४.०५

Dr. Rangaji

पाकः- पक्तव्यः सन्नहम्। मनसा- चित्तेन। अविजानन्- न जानन्। एना- एतान्। देवानाम्- द्योतनशक्तीनाम्। निहिता पदानि- स्थापितमार्गान्। पृच्छामि- प्रश्नं करोमि। कवयः- सूक्ष्मदर्शनानि। ओतवै- उज्जीवनं वेतुम्। बष्कये वत्से- सूर्यात्मकं वत्सं निमित्तीकृत्य। अदित्याख्यधेनोर्विष्णोर्वा। सप्त तन्तून्- भूर्भुवःसुवरादिसप्तलोकाधारशक्तिप्रवाहान्। वि- विशेषेण। तत्निरे- ससृजुः ॥५॥

अचिकित्वाञ्चिकितुषश्चिदत्र कवीन्पृच्छामि विद्मने न विद्वान्।

वि यस्तस्तम्भ षळिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्विदेकम्॥ १.१६४.०६

अचिकित्वान् न विद्वान्- अज्ञानी सन्। अत्र। चिकितुषः- ज्ञानिनः। कवीन्- सूक्ष्मदर्शिनः। विद्मने- ज्ञानाय। पृच्छामि। यः- कः। वि- विशेषेण। इमा- इमान्। षट् रजांसि- षट् लोकान्। तस्तम्भ- स्थापयामास। अजस्य रूपे- जन्मादिविकाररहितस्य स्वरूपे। किमपि स्विदेकम्- कमप्यनिर्वचनीयमलोकं लोकं स्थापयामास ॥६॥

इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः।

शीर्ष्णः क्षीरं दुह्रते गावो अस्य वव्रिं वसाना उदकं पदापुः॥ १.१६४.०७

अस्य- एतस्य। वामस्य- वननीयस्य। वेः- शोभनगतिमतः सूर्यस्य। निहितं पदम्- गूढं स्थानम्। ईम्- एतत्। यः। वेद- जानाति। सः। ब्रवीतु- वदतु। अस्य- एतस्य। शीर्ष्णः- उत्कृष्टस्य सूर्यस्य। गावः- रश्मयः। वव्रिम्- रूपाणि। वसानाः- आच्छादयन्तः। क्षीरम्- उदकम्। दुह्रते- वर्षन्ति। पदा- तेनैव स्वसृष्टेन मार्गेण। उदकम्- जलम्। अपुः- पिबन्ति च। ग्रीष्मकाले किरणैरेव जलग्रहणमिति भावः। जीवोदकधारायाः सृष्टेः प्रलयस्याप्यात्मसूर्यस्य चित्किरणा एव हेतुभूता इत्याध्यात्मिके। ॥७॥

Dr. Ranganji

माता पितरमृत आ बभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मे।

सा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वन्त इद्दुपवाकमीयुः॥ १.१६४.०८

ऋते- प्रकृतिनियतिप्रतीके अग्निकार्ये प्रचलति सति। माता- पृथिवी। पितरम्- द्याम्। आ बभाज- आभजते। अग्रे- मुख्यतया। धीति- बुद्ध्या। मनसा- चित्तेन। सं जग्मे- द्यौरपि भूम्या सङ्गता भवति। सा- पृथिवी। बीभत्सुः- गर्भबन्धनेच्छावती। गर्भरसा - ओषद्ध्यादिकारणभूतरसाख्योदकक्लिन्ना। निविद्धा- कृषीवलैः विदारिता च भवति। नमस्वन्तः- त्वां नमस्कुर्वन्त उपासकाः। उपवाकं ईयुः- तव वृष्ट्यादिगर्भधारणाय तथा ओषध्यादिप्रसवाय मन्त्रान् जपन्ति। जीवजलोदकमिच्छन्ती भूमिप्रतीकभूता प्रकृतिः शरीरं वा आकाशप्रतीकेन आत्मना समेति। जीवजलोदकस्त्रवायात्मापि प्रकृत्या समेतीव। प्रकृतिर्गर्भं धृत्वा भौमभोगान् सृजतीत्याध्यात्मिके। भोगाननुभवितुं साधकाः कठिनं कर्म कुर्वन्ति। अभ्युदयप्राप्त्यर्थं मन्त्रानपि जपन्ति। ॥८॥

युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणाया अतिष्ठद्गर्भो वृजनीष्वन्तः।

अमीमेद्वत्सो अनु गामपश्यद्विश्वरूप्यं त्रिषु योजनेषु॥ १.१६४.०९

दक्षिणायाः- समर्थाया ओषध्याः। धुरि- धारणे। माता- पृथिवी। युक्ता- सज्जा भवति। गर्भः- ओषधिकारणमुदकं तु। वृजनीषु- मेघपङ्क्तिषु। अन्तः। अतिष्ठत्- निहितमभूत्। वत्सः- वत्सस्थानमुदकम्। विश्वरूप्यम्- सर्वरूपवतीम्। गामनु- धेनुस्थाने स्थितां भूमिमनु। अपश्यत्- ददर्श त्रिषु योजनेषु- मेघरश्मिवायूनां योगे। अमीमेत्- जगर्ज च। मेघगर्जनमेव मेघस्थोदकगर्जनमित्यध्यस्यते। चिदाकाशाज्जीवधारा प्रवहितुमिच्छति प्रकृतावित्याध्यात्मिके ॥९॥

तिस्रो मातॄस्त्रीन्पितॄन्बिभ्रदेक ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमव ग्लापयन्ति।

Dr. Rangani

मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्य पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वाम्॥ १.१६४.१०

तिस्रो मातृः- पृथिवी तदन्तर्गतापः तदन्तर्गताग्निरिति मातृत्रयम्।। त्रीन् पितॄन्- मेघरश्मिवायुभूताख्याकाशस्थजनकत्रयम्। एकः- द्यौः। बिभ्रत्- धारयति। ऊर्ध्वः- उत्कृष्टः। तस्थौ- तिष्ठति। ईम्- दिवम्। न अव ग्लापयन्ति- ते सर्वे न ग्लानिं कुर्वन्ति। अमुष्य- अस्य। दिवः पृष्ठे- आकाशस्य उत्कृष्टस्थाने। विश्वविदम्- सर्वविदम्। अविश्वमिन्वाम्- विश्वातीततत्त्वप्रापिकाम्। वाचम्- श्रुतिम्। मन्त्रयन्ते- कवयो मननं कुर्वन्ति ॥१० ॥

द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वर्ति चक्रं परि द्यामृतस्य।

आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः॥ १.१६४.११

ऋतस्य- प्रकृतिनियत्याख्यरथस्य। चक्रम्- कालाख्यचक्रम्। परि द्या- द्युलोकस्य परितः। द्वादशारम्- द्वादशमासावयवयुक्तम्। वर्वर्ति- सञ्चरति। तत्। जराय नहि- जीर्णं न भवति। अग्ने- हे सूर्य। अत्र। मिथुनासः- अहोरात्ररूपाः। पुत्राः- तव सूनवः। सप्त शतानि विंशतिश्च- विंशत्युत्तरसप्तशतसङ्ख्याकाः। आ तस्थुः- तिष्ठन्ति ॥११ ॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम्।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षळर आहुरर्पितम्॥ १.१६४.१२

पञ्चपादम्- पञ्चर्तुपादम्। हेमन्तशिशिरयोरैक्यत्त्वात् ऋतवः पञ्च। द्वादशाकृतिम्- द्वादशमासाकृतिम्। पुरीषिणम्- उदकवन्तं वृष्ट्युदकेन प्रीणयितारम्। पितरम्- सर्वजनकं पालकं वा। दिवः- द्युलोकस्य। परे अर्धे- परार्धे। अर्पितम्- आश्रितम्। आहुः- वदन्ति। अथ- अनन्तरम्। इमे- एते। अन्ये। विचक्षणम्- विविधदर्शनं सूर्यम्। सप्तचक्रे- सप्तरश्मियुक्ते। षळरे- षड्ऋतुयुक्ते। उपरे- सर्वकालावयवोपरमे महाकाले। अर्पितम्- आश्रितम्। आहुः- वदन्ति ॥१२ ॥

Dr. Rangaji

पञ्चरे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्थुर्भुवनानि विश्वा।

तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः॥ १.१६४.१३

पञ्चरे- पञ्चर्त्वरे। चक्रे। परिवर्तमाने- वृत्ते सति। तस्मिन्- कालचक्रे। विश्वा भुवनानि- सर्वाणि जगन्ति। आ तस्थुः- आतिष्ठन्ति। ऋतस्य- ऋताख्यसूर्यरथस्य। अक्षः। न तप्यते- भारेण न क्लिश्यते। सनाभिः- समाननाभिकः। सनादेव- सनातनकालादेव। न शीर्यते- न भिद्यते॥१३॥

सनेमि चक्रमजरं वि वावृत उत्तानायां दश युक्ता वहन्ति।

सूर्यस्य चक्षू रजसैत्यावृतं तस्मिन्नार्पिता भुवनानि विश्वा॥ १.१६४.१४

सनेमि- समाननेमि। अजरम्- अजीर्णम्। चक्रम्- कालचक्रम्। वि- विशेषेण। वावृत- आवर्तते। उत्तानायाम्- तस्यामूर्ध्वगतायां सत्याम्। युक्ताः- अनुकूलाः। दश- दशदिशः तं रथम्। वहन्ति- धारयन्ति। सूर्यस्य- सवितुः। चक्षुः- किरणः। रजसा- अन्तरिक्षेण। आवृतम्- आच्छादितम्। एति- प्रचलति। तस्मिन्- किरणे। विश्वा भुवनानि- सर्वे पृथिवीस्थलोकाः। अर्पिता- आश्रिता भवन्ति॥१४॥

साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति।

तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः॥ १.१६४.१५

षट्। इत्- एव। इमाः- एते। ऋषयः- गतिशीला ऋतवः। देवजाः- सूर्यजाः। इति- इत्येवमस्ति। अधिकमासजस्य सप्तमर्तोः का गतिरिति चेत्। साकंजानाम्- सहोद्भूतानामृतूनाम्। सप्तथम्- सप्तमं त्रयोदशमासोद्भूतम्। एकजम्- षड्ऋतुभिः सहजमेव मन्तव्यम्। तेषाम्- ऋतूनां। इष्टानि-

Dr. Rangani

अभिमतान्यहोरात्राणि। धामशः- तत्तत्स्थाने। विहितानि- स्थापितानि। रूपशः विकृतानि- विविधरूपाणि। स्थात्रे- अधिष्ठात्रे सूर्याय। रेजन्ते- प्रचलन्ति ॥१५॥

स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान्न वि चेतदन्धः।

कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पितासत्॥ १.१६४.१६

सतीः- साध्व्यः। स्त्रियः- नार्यः। ताः। पुंसः- पुरुषाः। इति। मे- मम धीतयः। आहुः- वदन्ति। एतद्रहस्यम् अक्षण्वान्- ज्ञानवान्। पश्यत्- जानाति। अन्धः- तत्संबन्धि ज्ञानरहितः। न वि चेतत्- न विजानाति। यः। पुत्रः- तनयः। ईम्- एतत्। आ चिकेत- जानाति। सः। कविः- पुत्रः सन्नपि विद्वान्। यः। ता- एतत्। विजानात्- विजानाति। सः। पितु- अविदुषः स्वजनकस्यापि। पिता असत्- जनकः शिक्षको भवितुमर्हति। अस्यायं भावः। द्यौः स्त्री। सूर्यकिरणाः स्त्रीशक्तयः। पुरुषात् समुद्रात् रसं गृह्णन्तो दिवं गर्भधारणसमर्थं कुर्वन्ति। तदनु त एव सूर्यकिरणाः पुरुषशक्तयो भवन्ति। अत्र द्यौः पुरुषः। पृथिवी स्त्री। पुरुषशक्तिभूताः सूर्यकिरणाः दिवो जलाख्यरेतःपातयित्वा पृथिव्यामोषधिबीजाख्यगर्भमुत्पादयन्ति। अनेन कारणेन सूर्यकिरणाः स्त्रीशक्तयः पुरुषशक्तयश्च। एवं सर्वत्र स्त्रीशक्तीनां पुरुषशक्तीनां साम्यमैक्यं च श्रुतिरुपदिशति। अनेन स्त्रीपुरुषाणामपि साम्यम्। य एतद्वेद स कविः। अविदुषः स्वपितुरपि स शिक्षको भवितुमर्हति। अविदुषः पितुर्विद्वान् पुत्रः श्रेष्ठतरः। अविद्वान् पिता विदुषः पुत्रादध्येतुमर्ह इति भावः। अविद्वान् वयोवृद्धो विदुषः शीलज्ञानवृद्धादध्येतुमर्ह इति ज्ञायते। न केवलमस्यां स्त्रीपुरुषसाम्यविषये किन्तु सर्वासु विद्यास्वप्येवमेव भवितुमर्हति ॥१६॥

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं बिभ्रती गौरुदस्थात्।

सा कद्रीची कं स्विदर्धं परागात्क्व स्वित्सूते नहि यूथे अन्तः॥ १.१६४.१७

Dr. Rangani

परः- उपरिदेशे। परेण पदा- उत्कृष्टपदेन निःश्रेयसाख्येन। अवः- अधस्तात्। एन- अनेन। अवरेण पदा- निकृष्टपदेनाभ्युदयाख्येन। वत्सम्- वत्सवत्स्थितं स्वोपासकम्। गौः- गोरूपिण्यदितिः। बिभ्रती- धारयन्ती। उदस्थात्- उद्गच्छति। निःश्रेयसमेव गच्छतीति भावः। सा। कद्रीची- क्व गता। कं स्वित् परा अर्धमगात्- कीदृशं परार्धं गता। क्व स्वित् सूते- कुत्रानुगृह्णातीति वक्तुं न शक्यते वाचामगोचरत्त्वात्। नहि यूथे अन्तः- नास्या गमनं दानं वा केवलं साधारणयूथगमिति भावः ॥१७॥

अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेद पर एनावरेण।

कवीयमानः क इह प्र वोचद्देवं मनः कुतो अधि प्रजातम्॥ १.१६४.१८

अवः- अवस्तात् स्थितम्। पितरम्- जनकभूतमग्निमभ्युदयप्रतीकम्। परेण- निःश्रेयसप्रतीकेन सूर्येण। यः। अनुवेद- अनुसन्धाय्य जानाति। एन- अनेन। अवरेण- निकृष्टेनाभ्युदयप्रतीकेणाग्निना सर्वभूतहितक्रतुणा। परः- परमात्मसूर्यं निःश्रेयसप्रतीकं जानाति। सः। कः। कवीयमानः- दर्शनयुक्तः। कः। इह- अत्र। प्र वोचत्- मह्यमुपदेक्ष्यति। देवम्- दिव्यम्। मनः- चित्तम्। कुतः- केन साधनेन। अधि प्रजातम्- उद्भूतं भवतीति क उपदेक्ष्यति ॥१८॥

ये अर्वाञ्चस्ताँ उ पराच आहुर्ये पराञ्चस्ताँ उ अर्वाच आहुः।

इन्द्रश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति॥ १.१६४.१९

ये। अर्वाञ्चः- अधोमुखा रश्मयः। तान्। पराचः- ऊर्ध्वान् इत्यपि। आहुः- वदन्ति। पराः- ऊर्ध्वाः। तान्। अर्वाचः- अधोमुखाः। आहुः- इत्यपि वदन्ति। इन्द्रश्च सोम- सूर्याचन्द्रौ युवाम्। या- यानि परिभ्रममण्डलानि। चक्रथुः। तानि। धुरा न युक्ताः- वाहनधुरि युक्ता इव। रजसः- लोकान्। वहन्ति- धारयन्ति ॥१९॥

Dr. Rangani

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति॥ १.१६४.२०

द्वा सुपर्णा- द्वौ पक्षिणौ विज्ञानपरमात्मानौ। उभयोः स्वरूपं मुक्तिरिति कारणेन उभयोः पक्षित्त्वं पक्षी श्रुतौ मुक्तिप्रतीकः। सयुजा- समानयोगौ। सखाया- समानख्यानौ सख्यभावयुक्तौ वा। समानं वृक्षम्- एकमेव शरीरम्। भूरुहो भौमभोगप्रतीकः श्रुतौ। परि षस्वजाते- आश्रयतः। तयोः- एतयोः। अन्यः- विज्ञानात्मा। स्वादु- मधुरम्। पिप्पलम्- फलं कर्मफलमिति भावः। अत्ति- अनुभवति। अन्यः- परमात्मा तु। अनश्नन्- अननुभवन्। अभि चाकशीति- केवलः साक्षी सन् पश्यति ॥२० ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभिस्वरन्ति।

इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश॥ १.१६४.२१

यत्र- यस्मिन्। सुपर्णाः- पक्षिभूता मुक्तिमयाश्चित्किरणाः। पक्षी मुक्तिप्रतीकः श्रुतौ। अमृतस्य भागम्- रसामृतभागम्। अनिमेषम्- अनवरतम्। विदथाभिः- उपासनाद्वारा। यैर्विदन्त्यात्मानमिति विदथाः। स्वरन्ति- द्योतयन्ति। सः। इनः- स्वामी। विश्वस्य भुवनस्य गोपाः- सर्वलोकपालकः। धीरः- धारणावान्। अत्र- अस्मिन्। पाकम्- पक्वहृदयाय यतमानम्। मा- माम्। आ विवेश- प्रविष्टवान् ॥२१ ॥

यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे।

तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे तन्नोन्नशद्यः पितरं न वेद॥ १.१६४.२२

Dr. Rangani

यस्मिन्। वृक्षे- शरीरे। मध्वदः- मध्वनुभवयुक्ताः। विश्वे- सर्वे। सुपर्णाः- मुक्तिभूताश्चित्किरणाः। निविशन्ते- आविशन्ति। अधि सुवते च- आविश्य प्रकटिता भवन्ति च। तस्य। इत्-एव। पिप्पलम्- उपासनाफलम्। अग्रे- प्रत्यक्षतः। स्वादु- मधुरम्। आहुः- इति वदन्ति। यः। पितरम्- आत्मसूर्यम्। न वेद- न जानाति। यः स्वचित्ते चित्किरणप्रवेशं न जानाति तेषां कर्मद्वारा प्रकटनाय स्थानं न ददाति सः। तत्- उपासनाफलम्। नोनशत्- न सेवते ॥२२॥

यद्गा॑य॒त्रे अधि॑ गाय॒त्रमाहि॑तं॒ त्रैष्टु॑भाद्वा॒ त्रैष्टु॑भं नि॒रत॑क्षत।

यद्वा॒ जग॒ज्जग॒त्याहि॑तं प॒दं य इत्तद्वि॒दुस्ते अ॑मृत॒त्वमा॑नशुः॥ १.१६४.२३

गायत्रे- लोकसृष्टिकारणस्पन्दमयगायत्रे। अधि। गायत्रम्- यदिदं गायत्रीछन्दो विदुषा जप्तम् श्रुतौ। आहितम्। त्रैष्टुभात्- लोकसृष्टिकारणस्पन्दभूतत्रैष्टुभात्। त्रैष्टुभम्- ब्राह्मणमुखोच्चारितमिदं श्रुतिस्थं त्रैष्टुभं छन्दः। निरतक्षत- द्योतनशक्तयो निर्मितवत्यः। एवमेव जगति- लोकसृष्टिमूलस्पन्दे जगति। जगत्- श्रुतिस्थजगत्। पदम्। आहितम्। ये। इत्- एव। तत्। विदुः- जानन्ति। श्रुतिस्थछन्दसां मूलछन्दसामभेदेन य उपासते। ते। अमृतत्त्वम्- अमृतस्वरूपम्। आनशुः- भजन्ते ॥२३॥

गा॒य॒त्रेण॒ प्रति॑ मिमीते अ॒र्कम॒र्केण॒ साम॒ त्रैष्टु॑भेन वा॒कम्।

वा॒केन॑ वा॒कं द्वि॒पदा॒ चतु॑ष्पदा॒क्षरे॑ण मिमते स॒प्त वाणीः॑॥ १.१६४.२४

गायत्रेण- गायत्राख्यछन्दसा। अर्कं- ऋचम्। प्रति मिमीते। अर्केण- ऋचा। साम। मिमीते। त्रैष्टुभेन- त्रैष्टुभेन छन्दसा। वाकम्- अनुवाकम्। मिमीते। वाकेन वाकम्- मन्त्रैः सूक्तं मिमीते। द्विपदा चतुष्पदा अक्षरेण। सप्त वाणीः- सप्त छन्दांसि। मिमते ॥२४॥

जग॑ता॒ सिन्धुं॑ दि॒व्यस्तभायद्रथंत॒रे सूर्यं॒ पर्य॑पश्यत्।

Dr. Ranganji

गा॒य॒त्रस्य॑ स॒मिध॑स्ति॒स्र आ॑हु॒स्ततो॑ म॒ह्ना प्र रि॑रिचे महि॒त्वा॥ १.१६४.२५

जगता- हिरण्यगर्भो जागतेन छन्दसा। दिवि- आकाशे। सिन्धुम्- उदकम्। अस्ताभयत्- अस्थापयत्। रथन्तरे- रथन्तराख्ये सामनि। सूर्यं- सवितारम्। पर्यपश्यत्- ससर्ज। गायत्रस्य- गायत्रीछन्दसः। तिस्रः समिधः- पादत्रयम्। आहुः- वदन्ति। ततः- अनन्तरम्। मह्ना- बलेन। महित्वा- माहात्म्येन। प्र रिरिचे- गायत्री सर्वानत्यरेचयत्॥२५॥

उप॑ ह्वये सु॒दुघां॑ धे॒नुमे॒तां सु॒हस्तो॑ गो॒धुगु॒त दो॑हदेनाम्।

श्रेष्ठं॑ स॒वं स॑वि॒ता सा॑विषन्नो॒ऽभी॑द्धो घ॒र्मस्तदु॒ षु प्र वो॑चम्॥ १.१६४.२६

सुदुघाम्- शोभनदोग्ध्रीम्। एताम्- एनाम्। धेनुम्- गाम्। उप ह्वये- आह्वयामि। सुहस्तः- शोभनहस्तः अविहिंसन् दोहनकुशल इति भावः। गोधुक्- गोदोहकः। एनाम्- एतां धेनुम्। दोहत्- दोग्धि। उपासकः पृथिवीं दोग्धीति भावः। नः- अस्मदर्थम्। सविता- सूर्यः। श्रेष्ठम्- उत्तमम्। सवम्- निष्पादितरसम्। साविषत्- अनुजानातु। घर्मः- अग्निः। अभीद्धः- आभिमुख्येनेद्धः। तत्- अग्नीन्धनविषये। सु- सुष्ठु। प्र- प्रकर्षेण। वोचम्- वदामि॥२६॥

हि॒ङ्कृ॒ण्व॒ती व॑सु॒पत्नी॒ वसू॑नां व॒त्समि॒च्छन्ती॒ मन॑सा॒भ्यागा॑त्।

दु॒हाम॒श्विभ्यां॒ पयो॑ अ॒घ्न्येयं सा व॑र्धतां मह॒ते सौभ॑गाय॥ १.१६४.२७

हिङ्कृण्वती- हिङ्कारोपलक्षितसाम गायन्ती। वसुपत्नी- विष्णुजाया। वसूनाम्- विष्णुवीर्यैर्जातम्। वत्सम्- सूनुमुपासकम्। इच्छन्ती- वात्सल्येन इच्छन्ती। मनसा- तं स्वचित्तेन। अभ्यागात्- कृपया प्राप्नोति। अश्विभ्याम्- प्राणापानेशनशक्तिभ्याम्। पयः- ज्ञानम्। दुहाम्- दोहन्ती। इयम्-

Dr. Ranganji

एषा अदित्याख्या धेनुः। अघ्न्या- अहिंसार्हा। सा। महते सौभगाय- विपुलसौभाग्याय। वर्धताम्॥२७॥

गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्कृणोन्मातवा उ।

सृक्वाणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः॥ १.१६४.२८

मिषन्तम्- पश्यन्तम्। वत्सम्। गौः- धेनुः। अमीमेत्- प्रेम्णा अशब्दयत्। मातवै- वत्सस्य प्रेमपोषाय। मूर्धानम्- वत्सस्य शिरः। हिङ्कृणोत्- जिघ्रति। सृक्वाणम्- वत्सस्य शब्दवदनप्रान्तम्। घर्मं- औष्ण्यसहितम्। अभि- आभिमुख्येन। वावशाना- कामयमाना। मायुं मिमाति- तं वत्सं पुष्यति। पयोभिः- क्षीरम्। पयते- दोग्धि। गौरदितिरखण्डप्रकृतिः पृथिवी। वत्स उपासकः। तस्य मुखगतमौष्ण्याख्याग्नियुक्तं मन्त्रमिच्छत्यदितिः। अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्यैतरेये। मन्त्रोच्चारणोपलक्षिताध्यात्मसाधनमिच्छत्यदितिरिति भावः। तत्साधनमपि कठिनमिति निर्देष्टुं घर्मशब्दः प्रयुक्तः। अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते इति हि श्रुतिः। ॥२८॥

अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता।

सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति वव्रिमौहत॥ १.१६४.२९

अयं सः- स एष वत्सः। शिङ्क्ते- शब्दं करोति। येन- येन शब्देन। गौः- धेनुः। अभीवृता- वत्सं प्रेम्णा अभित आवृत्य तिष्ठति। ध्वसनावधि श्रिता- स्वनिवासस्थानमाश्रिता। मायुं मिमाति- वत्सं प्रति प्रेम्णा शब्दयति। सा- धेनुः। चित्तिभिः- प्रज्ञाभिः। मर्त्यं- मनुष्यम्। नि चकार- नितरामुत्कृष्टमकरोत्। हि- खलु। विद्युद्भवन्ती- विद्युत्प्रभा। वव्रिम्- स्वरूपम्। प्रति औहत- प्रकाशयति॥२९॥

Dr. Rangani

अनच्छये तुरगातु जीवमेजद्ध्रुवं मध्य आ पस्त्यानाम्।

जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः॥ १.१६४.३०

जीवम्- जीवः। अनत्- प्राणिति। शये- शरीरे वर्तते। तुरगातु- तूर्णं भवति। एजत्- चेष्टते। उपाधित एतत्सर्वं भवति। स्वतस्तु। पस्त्यानां मध्ये- गृहभूतशरीराणां मध्ये। ध्रुवम्- अचलस्तिष्ठत्यात्मा। स्वधाभिः- स्वधारणाभिः। अमर्त्यः- अमृतः। जीवः- आत्मा। मर्त्येन- मरणधर्मकेण शरीरेण। सयोनिः- बन्धुरिव। मृतस्य- मर्तव्यस्य शरीरस्यानुस्यूत इव। चरति ॥३० ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम्।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः॥ १.१६४.३१

गोपाम्- गोप्तारम्। अनिपद्यमानम्- सततमश्रान्तम्। आ च- समन्ताच्च। परा च- उत्कृष्टस्थाने च। पथिभिः- शोभनमार्गे। चरन्तं सूर्यम्। अपश्यम्- अहं दृष्टवान्। सः। सध्रीचीः- सहाञ्चन्तीः। विषूचीः- विष्वगञ्चन्तीः। वसानः- दधानः। भुवनेषु- लोकानाम्। अन्तः- मध्ये तिष्ठन्। आ- समन्तात्। वरीवर्ति- पुनः पुनरावर्तते ॥३१ ॥

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात्।

स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश॥ १.१६४.३२

यः। ईम्- एनं इन्द्रियसंबद्धरागमेव। चकार- करोति। सः। अस्य- आत्मसूर्यम्। न वेद- न जानाति। यः। ईम्- एनं इन्द्रियलौल्यमेव। ददर्श- अनुभवति। तस्मात्- अस्मात्। हिरुक्- आत्मसूर्य अन्तर्हित एव भवति। सः- इन्द्रियलौल्यरक्तः। मातुः- जनन्याः। योना अन्तः-

Dr. Rangani

गर्भमध्ये। परिवीतः- परित आवृतः। बहुप्रजा- नानाजन्मानि गृह्णन्। निर्ऋतिम्- मृत्युम्। आ विवेश- पुनः पुन आविशति ॥३२॥

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम्।

उत्तानयोश्चम्वोर्योनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात्॥ १.१६४.३३

द्यौः- नभः। मे- मम। जनिता पिता- जनकः। नाभिः- यज्ञः। अत्र। बन्धुः। मे- मम। माता- जननी। इयम्- एषा। मही- महती। पृथिवी- भूमिः। उत्तानयोः- उन्नतयोः। चम्वोः- द्यावापृथिव्योः। अन्तः- मध्ये। योनिः- यत्सदनमस्त्यन्तरिक्षाख्यं तद्द्वारा। अत्र। पिता- सर्वेषां जनकः पालको द्यौः। दुहितुः- दूरे निहिताया भूम्याः। गर्भमाधात्- वृष्ट्यात्मकं गर्भं दधौ ॥३३॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः।

पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम॥ १.१६४.३४

त्वाम्। पृथिव्याः- भूम्याः। परमन्तम्- श्रेष्ठां काष्ठां प्रति। पृच्छामि। यत्र। भुवनस्य नाभिः- भुवः मध्यः क इति। पृच्छामि। वृष्णः- वर्षकस्य। अश्वस्य- तुरगस्य। रेतः- वीर्यं किमिति। पृच्छामि। वाचः- श्रुतेः। परमं व्योम- आश्रयं श्रेष्ठं नभः किमिति। पृच्छामि ॥३४॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः।

अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम॥ १.१६४.३५

Dr. Rangani

इयम्- एषा। वेदः- अग्निवेदिका। पृथिव्याः परो अन्तः। अयम्- एतत्। यज्ञः- अग्निकार्यम्। भुवनस्य नाभिः। अयम्- एषः। सोमः- रसः। वृष्णः अश्वस्य रेतः- प्राणस्य वीर्यम्। अयम्- इदम्। ब्रह्म। वाचः- श्रुतीनाम्। परमं व्योम- परमाधारं नभः॥३५॥

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि।

ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः॥ १.१६४.३६

सप्त- सप्त सिन्धवः। अर्धगर्भाः- अग्नेरंशगर्भिताः। भुवनस्य रेतः- लोकानामाधारवीर्यभूताः। विष्णोः- सर्वव्याप्तस्य ब्रह्मणः। प्रदिशा- प्रकर्षदेशनेन। विधर्मणि- तस्य विशेषधर्मे। तिष्ठन्ति। ते। धीतिभिः- प्रज्ञाभिः। मनसा- चित्तेन। विपश्चितः- बुद्धियुक्ताः। परिभुवः- सर्वत्र व्याप्ताः। विश्वतः- सर्वतः। परि भवन्ति- परितः सन्ति॥३६॥

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि।

यदा मागन्प्रथमजा ऋतस्यादिद्वाचो अश्नुवे भागमस्याः॥ १.१६४.३७

यदिव इदमस्मि- शुद्धोहमात्मास्मीति। न वि जानामि- न विशेषेण अवगच्छामि। निण्यः- तादृशज्ञानप्राप्त्यै अन्तर्हितः सन्नन्तर्मुखः सन्निति भावः। सन्नद्धः- एकाग्रतासंपन्नः। मनसा- मनोभावनया। चरामि। यदा। मा- माम्। ऋतस्य- प्रकृतिनियत्याख्यसत्यस्य। प्रथमजाः- प्रथमधर्माः। आगन्- आगत्य प्रविविशुः। तदा। इत्- एव। अस्याः- एतस्याः। वाचः- श्रुतेः। भागम्- भाग्यमर्थम्। अश्नुवे- अनुभवामि॥३७॥

अपाङ्प्राङेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः।

ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्य१न्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम्॥ १.१६४.३८

Dr. Rangaji

अमर्त्यः- अमरणधर्मा आत्मा। स्वधया-आत्मधारणया। प्राङेति- ऊर्ध्वं गच्छति। मर्त्येन- मरणधर्मयुक्तेन शरीरेण। गृभीतः- गृहीतः। सयोनिः- शरीराध्यस्तः। अपा एति- अधः पतति। ता- विज्ञानपरमात्मानौ। शश्वन्ता- नित्यौ। विषूचीना- सर्वत्र गच्छन्तौ। वियन्ता- सर्वव्याप्तौ भवतः। अन्यम्- तयोर्विज्ञानात्मानम्। नि चिक्युः- जनाः पश्यन्ति। नान्यं नि चिक्युः- अन्यं परमात्मानं न पश्यन्ति ॥३८॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः।

यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते॥ १.१६४.३९

यस्मिन्नधि। विश्वे देवाः- सर्वा देवताः। निषेदुः- निहिताः। तस्मिन्। अक्षरे- नित्ये। परमे व्योमन्- चिदाकाशे ब्रह्मणि। ब्रह्मायं वाचः परमं व्योमेति श्रुतेः। ऋचः- ऋगुपलक्षितर्ग्यजुःसामानि। ऋचः सदा ब्रह्मणि निहिता इत्यत्र श्रुतिः। तस्यां श्रुत्यां यजुःसाम्नोः पुरुषादुद्भवः श्रूयते- तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे इति। तस्मादृचां साम्नां यजुषामपि परमाकाशे नित्यवासः सिद्धः। यः। तत्- परमाकाशम्। न वेद- न जानाति। सः। किं। ऋचा- श्रुत्या। करिष्यति। ये। इत्- एव। तत्- ब्रह्म परमाकाशम्। विदुः- जानन्ति। ते। इमे- एते। समासते- सम्यक्तिष्ठन्ति ॥३९॥

सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम।

अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती॥ १.१६४.४०

सूयवसात्- शोभनयवसं खादित्वा। भगवती भूयाः- सौभाग्यवती भव। अथो- ततः। वयम्। भगवन्तः- त्वया सौभाग्यवन्तः। स्याम- भवाम। विश्वदानीम्- सदा। तृणम्। अद्धि- भक्षय।

Dr. Ranganji

अघ्न्ये- अहिंसार्हे। आचरन्ती- इतस्ततः सञ्चरन्ती। शुद्धम्- अदुष्टम्। उदकम्- जलम्। पिब ॥४० ॥

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी।

अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन्॥ १.१६४.४१

गौरीः- गरणशीला माध्यमिका वाक्। अदितिर्वा। मिमाय- शब्दयति। सलिलानि- उदकानि मूलशक्तिप्रवाहान् वा। तक्षति- सृजति। सा। एकपदी द्विपदी चतुष्पदी अष्टापदी नवपदी बभूवुषी- नानापदयुक्तेति भावः। परमे व्योमन्- ब्रह्माश्रित्य। सहस्राक्षरा- अनन्ताक्षरा भवति ॥४१ ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः।

ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुप जीवति॥ १.१६४.४२

तस्याः- अदित्याः। समुद्राः- मूलशक्तिप्रवाहाः। अधि वि क्षरन्ति- प्रवहन्ति। तेन। चतस्रः प्रदिशो जीवन्ति। ततः- अदितिद्वारा मूलशक्तिप्रवाहद्वारा। अक्षरम्- अविनाशि चैतन्यमेव। क्षरति- प्रकटितं भवति। तत्- तस्मिन् ब्रह्मणि। विश्वम्- सर्वम्। उप जीवति- आश्रितं भवति ॥४२ ॥

शकमयं धूममारादपश्यं विषूवता पर एनावरेण।

उक्षाणं पृश्निमपचन्त वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्॥ १.१६४.४३

शकमयम्- शुष्कगोमयोद्भूतम्। धूमम्। आरात्- समन्तात् समीपे वा। अपश्यम्- दृष्टवानस्मि। एन- अनेन। विषूवता- व्याप्तिमता। अवरेण- कार्येण धूमेन। परः- धूमकारणभूतोग्निः ज्ञायते।

Dr. Rangani

वीराः- उपासकाः। उक्षाणम्- वर्षिणीम्। पृश्निम्- भूमिमदितिं वा। अपचन्त- एवमग्निकार्येण पक्वमकुर्वन्। तानि धर्माणि- अमी धर्माः। प्रथमान्यासन्- मुख्याः सन्ति ॥४३॥

त्रयः केशिन ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम्।

विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम्॥ १.१६४.४४

त्रयः केशिनः- त्रयोश्वाः। ऋतुथा- काले काले। वि चक्षते- विशेषेण भूमिं पश्यन्ति। एषामेकः। एतेषामेकः। संवत्सरे- अतीते संवत्सरे सति। वपते- वनस्पतीन् छेदनं करोति। अयमग्निः। शचीभिः- वृष्ट्यादिभिः। एकः- अन्यः। विश्वम्- जगत्। अभि चष्टे- पश्यति। अयमिन्द्रः। एकस्य- तृतीयस्य। ध्राजिः- वेगः। ददृशे- दृश्यते। न रूपम्- रूपं न दृश्यते। अयं वायुः ॥४४॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति॥ १.१६४.४५

वाक्- वाचः। परिमिता- परिमितानि। पदानि। चत्वारि- परापश्यन्तीमध्यमावैखरीति चत्वारि। ब्राह्मणाः- श्रुतिमन्तः। ये। मनीषिणः- विद्वांसः। ते। तानि- तानि चत्वारि पदानि। विदुः- जानन्ति। त्रीणि। गुहा- हृद्गुहायाम्। निहिता- अन्तर्हितानि। न इङ्गयन्ति- न स्थूललोके चेष्टन्ते। वाचः। तुरीयम्- चतुर्थं पदमेव। मनुष्या वदन्ति ॥४५॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः॥ १.१६४.४६

Dr. Rangani

एकम्- एकमेव। सत्- सन्तमात्मानम्। इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः- इन्द्रमित्रावरुणाग्निनामभिः कथयन्ति। अथो- ततः। दिव्यः स सुपर्णः गरुत्मान्- शोभनपतनो गरुड इति च कथयन्ति। अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः- अग्नियमवाय्वादिनामभिः। विप्राः- मेधाविनः। बहुधा- नानागुणनामरूपभेदेन। वदन्ति- वर्णयन्ति ॥४६॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति।

त आववृत्रन्सदनादृतस्यादिद्घृतेन पृथिवी व्युद्यते॥ १.१६४.४७

नियानम्- नियमितम्। कृष्णम्- कृष्णवर्णं मेघमुद्दिश्य। हरयः- उदकहारीणि। सुपर्णाः- पतनशीलानि। अपो वसानाः- मेघेषु उदकानि वासयन्ति हव्यानि। दिवम्- द्याम्। उत्पतन्ति। ते- तानि हव्यानि। आववृत्रन्- मेघमावृत्य तिष्ठन्ति। आत् इत्- अनन्तरमेव। तस्य सदनात्- अन्तरिक्षात्। घृतेन- उदकेन। पृथिवी- भूमिः। व्युद्यते- विशेषेण क्लिद्यते ॥४७॥

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत।

तस्मिन्साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः॥ १.१६४.४८

द्वादश प्रधयः- द्वादशमासा इति भावः। प्रधयः परिधयः। एकं चक्रम्- संवत्सराख्यं चक्रम्। त्रीणि नभ्यानि- फलकत्रयस्थानीयग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यर्तुत्रयम्। कः। तत्। चिकेत- जानाति। तस्मिन्- संवत्सराख्यचक्रे। चलाचलासः- उपाधितश्चलानि स्वतोऽचलानि। त्रिशता न षष्टिर्न शङ्कवः- शङ्कुस्थानीयानि षष्टिश्च त्रीणि शतान्यहानि। साकम्- संपृक्तानि सन्ति ॥४८॥

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि।

यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः सरस्वति तमिह धातवे कः॥ १.१६४.४९

Dr. Ranganji

सरस्वति- हे चोदयित्रि। यः। मयोभूः- आनन्दकरः। येन। विश्वा वार्याणि पुष्यसि- सर्वाः सम्पदः पोषयसि। यः। रत्नधाः- रमणीयरसधारकः। वसुवित्- चित्तवृत्तिस्तम्भवित्। यः। सुदत्रः- शोभनदायकः। यः। ते- तव। स्तनः। शशयः- भवत्या उरसि शेते। तम्। इह- अत्र। धातवे- अस्माकं पानाय। कः- कुरु ॥४९॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः॥ १.१६४.५०

यज्ञेन- उपासनेन दानेन सङ्गतिकरणेन। देवाः- उपासका देवाः। यज्ञम्- विष्णुम्। अयजन्त- पूजयन्ति। तानि धर्माणि- ते धर्मा एव। प्रथमानि- मुख्याः। आसन्- अभवन्। यत्र- यस्मिन्। पूर्वे- पुरातनाः। साध्याः- उपास्याः। देवाः। सन्ति- भवन्ति। नाकम्- तं स्वर्गम्। ते- उपासकाः साधका देवाः। महिमानः- महात्मानः। ह- आश्चर्यतया। सचन्त- सेवन्ते ॥५०॥

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः। भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः॥ १.१६४.५१

एतत्। उदकम्- जलम्। समानम्- एकमेव। उत् च- ऊर्ध्वं च। अव च- अधस्तात् च। अहभिः- अहोभिः। एति- चरति। पर्जन्याः- वृष्टयः। भूमिम्- पृथिवीम्। जिन्वन्ति- प्रीणयन्ति। दिवम्- आकाशम्। अग्नयः- औपासनाग्नयः। जिन्वन्ति ॥५१॥

दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तमपां गर्भं दर्शतमोषधीनाम्।

अभीपतो वृष्टिभिस्तर्पयन्तं सरस्वन्तमवसे जोहवीमि॥ १.१६४.५२

दिव्यम्- असाधारणम्। सुपर्णं- मुक्तस्वरूपम्। वायसम्- गतिशीलम्। बृहन्तम्- महान्तम्। अपां गर्भं- वृष्टिमूलम्। ओषधीनां दर्शतम्- ओषधीः पोषयन्तम्। अभीपतः- आनुकूल्येन। वृष्टिभिः।

Dr. Ranganji

तर्पयन्तम्- प्रीणयन्तम्। सरस्वन्तम्- उदकवर्षकम्। अवसे- रक्षायै। जोहवीमि- आह्वयामि ॥५२॥

Dr. Ranganji